

OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİM VE ÇAĞDAŞLAŞMA ÇABALARI

Hamit ER*

Büyük bir devlet geleneğinin küçük bir nüvesi olarak kurulan Osmanlı Devleti, kuruluşundan (1299) XVI. yüzyıl ortalarına kadar, hızla ilerlemiş; sadece İslam dünyasının değil, aynı zamanda tüm dünyanın en büyük ve en güçlü devleti haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu büyümesi ve güçlenmesi devlete bağlı kurumların; özellikle de eğitim kurumlarının gelişmesini sağlamıştır. Devletin gereksinim duyduğu her türlü bilimsel ve entelektüel ihtiyaç bu kurumlar tarafından karşılanmıştır. Osmanlı Devleti'nin yegâne eğitim kurumlarını ve bilgi üretim merkezlerini medreseler oluşturmakta idi. Buradaki eğitim sistemi, Osmanlı Devleti'nden üç yüzyıl önce kurulmuş olan Türk-İslam devletlerinin eğitim sahasındaki birikim ve tecrübenin bir devamıdır. Zaman içerisinde Osmanlı bu birikimi Fatih Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman dönemleri başta olmak üzere, bu kurumları daha da geliştirmiş ve gelebilecekleri en son noktaya kadar ulaştırmışlardır.¹

Medreseden yetişen ilmiye sınıfı devlet içerisinde büyük bir imtiyaza sahip oldukları gibi, ilmiye sınıfının üst düzeyini oluşturan şeyhülislam, kazasker, padişah hocaları sahip oldukları imtiyazın ötesinde padişahı etkileri altında tutabilecek avantajı da ellerinde bulunduruyorlardı. İlmiye sınıfı devlet içerisinde eğitim-öğretim, yönetim ve hukukî işlerin yürütülmesini sağlıyorlardı.²

Osmanlı Devleti'nde medreselerin dışında Enderun adı altında bir eğitim kurumu daha vardı ki, bu sistemli örgün öğretim kurumundan daha çok çıraklık-ustalık esasına dayalı bir eğitim kurumu olup saraya bağlı olarak çalışmaktaydı. Buradan yetişenler başta saray hizmetleri olmak üzere, devletin askerî konudaki her türlü ele-

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, her3367@hotmail.com

¹ Osmanlı medreseleri hakkında yapılmış bir hayli çalışma vardır. Daha fazla bilgi için bkz: İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988; Ş. Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi* 1973, İstanbul 1973; C. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997; C. Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976; H. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.

² Halil İnalçık, "Osmanlı Padişahı", A.Ü. *Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. XII, Sayı 4, s. 24; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 153; *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı* Ankara 1945, s. 360; Silahtar Mehmed Ağa, *Silahtar Tarihi*, yayınlayan: M. N. Özön, Ankara 1932, C. I, s. 157.

man ve insan ihtiyacını karşılamakta idi. Bu mektepte eğitim görenler şüphesiz son derece vasıflı, ölçülü ve seviyeli kimselerdi. Bir üst sınıfa geçme sırasında ince bir süzgeçten geçirilir, başarısız oldukları takdirde derhal orduya vasıfsız bir asker olarak gönderilirlerdi.³

XVI. Yüzyılda devletin ulaşmış olduğu ihtişama rağmen, değişen dünya şartlarına uyum sağlayamayan ve içinde bulunduğu durumla yetinen Osmanlı toplumu, her türlü bilgi ve teknoloji üretiminden, kaliteyi ve yeniliği yakalamadan uzaktı. Buna karşılık olarak, her türlü gelişme çizgisini ve üretimi zorlayan Avrupa devletlerinin gösterdiği gayretler, dünya üzerindeki dengeleri zorlamaya, hatta bozmaya başladı. Başlangıçta çevresinden alâkasız olan ve onları küçümseyen Osmanlı, Avrupa'daki gelişmeleri takip etmede isteksiz davrandı. Bu isteksizliğin altında dinden kaynaklanan üstünlük psikolojisi yatmaktaydı. İlmî, fikrî, sınaî, idarî ve iktisadî alanda kendi güçlerini yeterli gören Osmanlı, Avrupa'daki gelişmelere ihtiyaç duymuyordu.⁴ Osmanlı toplumundan olan Müslüman bir ferdin, Müslüman olmayan Avrupa ülkelerinden birine seyahat etmesi hoş görülmezdi. Herhangi bir Avrupa devletinden iş için veya gezmeye gelen bir kimseye rahatsız edici, küçümşenen nazarla bakılırdı.

Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümünden hemen sonra, Şehzade Beyazıt ile Şehzade II. Selim arasında çıkan taht kavgaları Osmanlı Devleti'ni ciddi olarak bir iç kargaşaya itmiştir. Bu olay devlet düzeninin bozulmasına, iktisadî ve ekonomik sıkıntıyla birlikte toplumsal bir keşmekeşliğe yol açmıştır. Bundan sonra Osmanlı Devleti kendini bir daha toparlayamayacağı bir sürecin içinde bulacaktır.

Osmanlı Devleti'ndeki bu çözüme ve bozulma devlet sistemi içinde en önemli ve merkezî konuma sahip olan ilmiye sınıfına da sıçramıştır. Bilgisiz ve cahil insanlar ilmiye makamlarına getiriliyor ve sorumsuzca davranışlar sergiliyorlardı. İlmiye sınıfı da böylece her türlü haksız davranış ve entrikalar peşinde koşar olmuş, ilim ve bilgi elde etmeyi terk etmiştir. Devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntı sebebiyle Osmanlı idaresi, medreselerin giderlerini ve ihtiyacını karşılayan vakıf gelirlerinin bir kısmına el koyması, ilmiye sınıfının bozulmasını hızlandırmıştır. Osmanlı Devleti bir yandan büyük bir ekonomik ve sosyal krizin içine yuvarlanırken, diğer taraftan da geleceği için son derece tehlikeli olan önemli ve fikrî bunalımla yüz yüze gelmişti. Cahillik artık halk yığınlarını asmış, ilmiye sınıfını ve devlet adamlarını da içine almaya başlamıştı. XVII. Yüzyılın sonunda Osmanlı ülkesinde durum bu iken, hâlâ toplumda üstünlük psikolojisi devam etmekte idi.

1683'te Viyana önünde ikinci ve kesin yenilgiden sonra birbirini takip eden yenilgiler, 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça Antlaşmaları ile Osmanlı devlet adamları ve ilmiyesi üzerinde şok etkisi yaptı. Özellikle Karlofça Antlaşması bir devrin bittiğini ve yeni bir dönemin başladığını kesin ve ana hatlarla belirtti. Bu antlaşma ile Osmanlı iki yüz sene zarfında elde ettiği toprakları bir anda kaybettiği gibi, kalan kısmını da savunacak gücü ve tekniği yoktu. Osmanlı, Avrupa'nın başta askerî ve teknik alandaki

³ Enderun Mektebi konusunda ciddi bir araştırma Ülker Akkutay tarafından doktora tezi olarak yapılmıştır. (Ü. Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984). Ayrıca Enderun Mektebi için bkz: Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, C. I, s. 11-25; İ. H. Baysal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953; Mehmet İbşirli, "Enderun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XI, s. 185; *Enderun Tarihi* (Anonim), Atatürk kitaplığı, M. Cevdet yazmaları, No: K470.

⁴ E. İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat, Yay. Haz. H. Dursun Yıldız, Ankara 1992, s. 336; S. Show, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, trc: Mehmet Harmanlı, İstanbul 1982, C. II, s. 308.

üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldı. Daha sonra Avrupa'nın hemen her alanda kendisinden üstün olduğunu gördü. Bu tarihten itibaren Osmanlılar bir yandan hezimetle uğradıkları Avrupa karşısında tekrar toparlanıp güçlü hale gelmenin yollarını ararken; bir yandan da Avrupa'nın galibiyet sebeplerini öğrenmeye koyuldular. Bu büyük çöküş Osmanlı aydınlarını kaçınılmaz olarak yeni arayışlara yönlendirdi. Bu arayış imparatorluğun sonuna kadar, hatta yeni kurulan genç Türkiye döneminde de devam etmiştir.

Çok kritik bir zamanda, sadrazam olan Damat İbrahim Paşa (1718), devletin içine düştüğü bu kötü durumu çok iyi kavramış ve hemen işe koyulmuştur. Osmanlı devletinin muhtaç olduğu bilim, teknoloji, iktisat vs. için alt yapı çalışmalarına başladı. Bu devir daha çok zevk ve eğlence hayatı yönünden meşhur olmakla beraber, bir çok ilmî ve kültürel faaliyetlerin gerçekleştiği, küçük çapta fabrikaların kurulduğu ve ciddi anlamda askerî modernleşmenin başladığı, Osmanlı tarihinde yakalanan en önemli çıkış noktalarından biridir. Bu devir ciddi tercüme faaliyetlerine sahne olmasının yanında, ileride Batılılaşma -çağı yakalama- olarak adlandırılacak olan bir hareketin ilk adımlarının atıldığı ve Batı ile ciddi anlamda sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerin başladığı bir dönem olması itibarıyla son derece önemlidir.

Damat İbrahim Paşa'nın, devleti içine düştüğü girdaptan kurtarma çabaları ve arayışı, Osmanlı'nın geleceği için bir kıvılcım, bir aydınlık umudu oluşturmuştur. Eğer bu dönemde yakalanan fikrî canlılık ve aktivite devam ettirilebilse idi, Osmanlı -dolayısıyla bugünkü Türkiye- Batı karşısında, önceleri hayranlık duygusu ve arkasından gelecek olan aşağılık kompleksine düşmeyip, gereken tavrı alabilecekti. Böylece henüz o tarihlerde Avrupa'da kurumsallaşmayan sömürgeci anlayışın içine düşmekten kolaylıkla kurtulabilirdi.

Bu değerli devlet adamı Osmanlı Devleti'nin başına geçtiği ilk yıllarda Avrupa'nın önemli ilim ve kültür merkezlerine elçiler göndererek, bu memleketlerde mevcut ileri teknoloji ve bilgi birikimlerinin tespit edilmesini ve Osmanlı Devleti'nin yapısı içinde uygulanabilecekleri ortaya çıkartmak istemiştir. İşte bu seyahatler neticesinde uygulamaya konulması kararlaştırılan en önemli olanlardan biri Türkiye'ye matbaanın getirilmesi ve çalışabileceği uygun atmosferin hazırlanması olmuştur.⁵ Matbaanın çalışmaya başlaması ile Türk diline büyük hizmet etmiş ve zaman içerisinde bilim dili olarak kullanılmasını sağlamıştır. Bunun dışında yeni-modern eğitim kurumlarının kurulması ve mevcutlarının daha sistemli hale getirilmesi için gayret edildi ise de pek başarılı olunamamıştır.⁶

Osmanlı Devleti'nin yakaladığı nadir fırsatlardan birincisi olan bu barış ve atılım dönemi 1730'da İran'la savaşa girilmesi ve yenilgi ile neticelenmesi sonucunda; hiçbir fikrî derinliği ve ideolojisi olmayan bir ayaklanmaya sebebiyet verdi. Son derece anlamsız olan bu halk ayaklanması, imparatorluğun çözüm arama çabalarına çok ciddi anlamda sekte vurmuştur. Bu kul isyanı neticesinde bir çok önemli devlet adamı ile

⁵ Matbaacılık hakkında yapılan ilk yayınlardan olan S. Nüzhet Gerçek'in *Türk Matbaacılığı*, (İstanbul 1939) adlı kitabı bu konuda bize doyurucu bilgi vermektedir. Buna ek olarak Türk matbaacılığı hakkında Osman Ersoy'un *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler* (Ankara 1959) ve *Yazmadan Baskıya: Mütferrika, Mühendishane, Üsküdar* (Haz: T. Kut-F. Töre, İstanbul 1996) adlı çalışmalarından istifade edilebilir.

⁶ Özellikle Cont de Boneval'in orduyu modernleştirmek için Üsküdar'da açtığı topçuluk okulu kayda değerdir. Ancak, Yeniçerilerin ve gelişmeye kapalı toplulukların baskısı yüzünden kısa zamanda bu okul kapatılmak zorunda kalmıştır.

birlikte, bu devrin en önemli şahsiyeti olan Damat İbrahim Paşa devletin kurtuluşu için gösterdiği gayretli çalışmaların karşılığını canı ile ödemiştir.

Osmanlı Devleti, meydana gelen bu üzücü olay karşısında devletin ihtiyacı olan yenilik ve modernleşme hareketinden vaz geçmesi düşünülemezdi. III. Ahmet'ten sonra gelen padişahlar yarı çekingenlik içerisinde, içinde buldukları şartları da göz önünde bulundurarak, yenileşme ve değişim noktasında bir şeyler yapmaya çalışmışlardır. Damat İbrahim Paşa'dan sonra önemli gelişme sağlayan, meydana getirdiği yenilik ve modernleşme uğruna hayatını ortaya koyan, bir diğer devlet adamı ise III. Selim'dir. Bu sultan, Nizam-ı Cedid adı altında geniş çaplı bir ıslahat ve yenileşme hareketi başlatmıştır. Yaptığı istişare toplantılarında ve bürokratlardan istediği raporlarda hep, birinci dereceden düzeltilmesi gereken noktanın, askeriye olduğunu görmüştür. Bu sebeple, başta ordunun iyileştirilmesi ve daha modern bir yapıya ulaştırılması için yeni bir mektep açılmasına karar verildi. Daha önce kurulmuş olan Mühendishanelere yakın ilgi ve alâka göstererek, daha iyi randıman alınması için büyük gayretler sarf etti. Mühendishanelerde eğitim ve bilgi düzeyini artırmak için Avrupa dillerinde yazılmış bir çok önemli eser Türkçe'ye kazandırılmıştır. Ayrıca Osmanlı tarihinde ilk defa Türkçe eğitim yapan kurumlar olarak Mühendishaneleri görmekteyiz. Böylece Türk dili bir bilim ve kültür dili olarak ele alınmış ve o güne kadar hiç düşünülmemiş Türkçe grameri gündeme gelmiştir. Bu dönemde tohumları atılan ve tercüme edilerek Türkçe'ye kazandırılan bir çok ilmî ve bilimsel eserle oluşturulan Türkçe bilgi birikimi ve düzeyi, meyvelerini daha geç dönemlerde yani Tanzimat ve sonrasında vermiştir. Özellikle diplomaside önemli olan daimî ikamet elçileri ilk olarak III. Selim döneminde kurulmuştur. Bu elçiler Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinde siyasî, iktisadî, sosyal ve kültürel açıdan faydalı olmuşlardır. Özellikle fen bilimlerinin Türkiye'ye girişinde ikamet elçilerinin verdiği bilgiler ve bu alandaki gayretler kayda değerdir.

Netice olarak, bu yenileşme ve ıslahat hareketleri ile Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma hareketleri şekil bakımından olduğu kadar, ruh bakımından da gerçek anlamda başlamış sayılabilir. Çünkü Batılılaşma bundan sonra, Mümtaz Turan'ın ifade ettiği gibi, daha düzenli bir anlayış ve düşünce şeklini alacaktır. Daha doğrusu Batı'dan gelen yeni bilim ve kültür Osmanlı toplumunun modernizasyonu için bir ara dönem oluşturmaktadır.⁷

Osmanlı ile Batı arasındaki belirgin fark kapatılmaya çalışılırken, tüm bu gayretli çalışmalar, yine anlamsız ve fikrî bakımdan hiçbir zemini olmayan, dondurulmuş geleneksel yapıyı temsil eden bir grup tarafından başlatılan diğer bir kul isyanı ile Mayıs 1807'de son buldu. Bu hareketle tekrar, Osmanlı cehalet ve bilgisizlik çukuruna itilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde modernleşme ve yenilik açısından yakalanan üçüncü ve son fırsat II. Mahmud'un yaptığı faaliyetlerdir. Kendisinden önceki padişahların akıbetini çok iyi bilen II. Mahmud son derece temkinli ve ölçülü davranmak zorunda idi. Reform ve yeniliklere başlayabilmek için tam on sekiz sene bekledi. Bu zaman zarfında alt yapı hazırlıklarını tamamladı. Modernleşmede kendisinden önceki padişah ve devlet adamlarının en çok önem verdiği projeyi yani ordunun modernleşmesini tekrar ele alarak, Avrupa eğitim ve teçhizatı ile donanmış yeni bir ordunun kurulmasını emretti.

⁷ Mümtaz Turan, *Kültür Değişimleri*, İstanbul 1987, s. 167.

II. Mahmud bu kararla yenîçerilerin nasıl davranacağını iyi biliyordu. 1730 ve 1807'de olduğu gibi aynı karanlık oyun için At Meydanı'nda toplanan yenîçeriler ve çapulcu halk kalabalığı II. Mahmud'un kararlı tavrı ile, top ateşine tutulmuştu. Bir zamanlar Avrupa'yı ve daha sonra Osmanlı saray ve devlet adamlarını titreten bu köhne ordu dağıtılmıştır. 17 Haziran 1826'da yayınlanan bir Hatt-ı Hümayûn ile bu isyancı ocağı bir daha canlanmamak üzere son bulmuştur⁸.

Böylece Vak'a-i Hayriye olarak tarihe geçen bu olaydan sonra, devletin ihtiyaç duyduğu her türlü yenilik ve reform hareketleri için önü açıldı. II. Mahmud dönemi yenilik ve modernleşme hareketi, devletin kendini toparlama ve düzeltme anlayışı ile birlikte Batılılaşma döneminin de başlangıcı sayılır.

Bu dönemde Mühendishanelerin dışında Harbiye ve Tıbbiye mektepleri açılmıştır. Bu okullar tam bir üniversite ve yüksek okul niteliğinde olmasa bile o dönem için çok ciddi atılımlar sayılır.⁹ Özellikle Mustafa Behçet Efendi'nin ilk defa 1827'de modern metot ve anlayışla eğitim veren bir tıp mektebi kurmasıdır. Burada başta ordunun sağlık hizmetleri olmak üzere tüm memleketin bu alandaki ihtiyacı hedef alınmıştır.¹⁰

Bu döneme kadar Osmanlı'da klasik eğitim anlayışı ile modern eğitim anlayışını bir arada yürütme düşüncesi hakimken, Tanzimat ve sonrasında tamamen Batılı anlayış ve düşünce hakim olmaya başlamış, medreseler kendi kaderine terk edilmiştir.

Karlıoçça Antlaşması'ndan sonra kendini gittikçe hissettiren Batı'nın baskısı belirgin hale gelmiş ve Osmanlı Devleti'nin son bulmasına kadar devam etmiştir. Bu durum Osmanlı'nın çağdaşlaşması ve bilimsel çizgiyi yakalamasında önemli faktör olmuştur. Ancak Batı bilim ve tekniği kendisiyle beraber ciddi bir zihniyet problemini de beraberinde getirmiştir. Bilimsel teknikler ve anlayışla ilgili zihniyet problemleri ile beraber Batı tarzı yaşam, davranış, inanç farklılığı ve Batı hayranlığı gerçek üstü boyutlara ulaşmış ve Cumhuriyet dönemi sosyologları üzerinde durduğu yabancılaşma problemi ortaya çıkmıştır.♦

⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc: Metin Kıratlı, Ankara 1991, s. 80.

⁹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983, s. 135; Ayrıca bu okullar hakkında bilgi için bkz: Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-III, İstanbul 1977.

¹⁰ Mustafa Behçet hakkında bilgi için bkz: A. A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982, s. 217; F. N. Uzluk, *Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi*, Ankara 1954; Bekir Karlıoç-Aykut Kazancıgil, "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ve İbn Sina'nın Yeni Bir Ahlâk Risalesi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 6, 1997.

Mustafa Behçet Efendi, geleneksel medrese eğitimi ve sonra Süleymaniye Medresesi'nde tıp tahsilini yapmıştır. Öğrenimini bitirdikten sonra müderris olarak çalışmış, kısa zaman sonra Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmiştir. Hassa Hekimliği ile yöneldiği hekimlik sahasında üç kere hekimbaşı olmuştur (1803-1807, 18816-1821, 1823-1834). Mustafa Behçet Efendi Arapça ve Farsça'nın yanında İtalyanca ve Fransızca bilmekteydi. M. Behçet Efendi hekimlik ve idarî hizmetlerinin dışında bilimsel yayınlarıyla da ilim ve kültür hayatımıza katkıda bulunmuştur. Yayınlarını şöyle sıralamak mümkündür: *Çiçek Aşısı Risalesi*, Jenner'in 1798'de çiçek aşısı hakkındaki önemli eseri 1801'de İtalyanca'ya çevrilmiş ve M. Behçet Efendi bu eseri *Risale-i Telkîh-i Bakarı* ismiyle Türkçe'ye çevirmiştir. *Vazâif-i A'za*; Fizyoloji'ye ait Antonio isimli bir İtalyan'ın eserinden yaptığı çeviridir. Türkçe'deki ilk çağdaş bilgi kaynağıdır. *Makale-i Emrâz-ı Frengiye*, Almanca'dan İtalyanca'ya çevrilen Plenck'in kitabının Türkçe çevirisidir. *Tabiat Tarihi*, Boffon'dan tercümedir. *Ruhiye veya Kusur-u Lebeniye*, *Tertib-i Ecza*, *Hezar Esrar ve Kolera Risalesi*'dir. Bu son risale Almanca'ya çevrilmiştir. Türkçe'den yabancı dillere çevrilen ilk kitaptır.